

Gramsci és a gyakorlat filozófiája

Századunk kiváló marxista filozófusának, Gramscinak a munkássága alapvetően hozzájárult a marxista gondolkodás eredeti szemléletének megértéséhez, jelenkori fejlődéséhez. Ezméit azonban — sajnos — kevésbé ismerik és hasznosítják, nem találták meg meg helyüket a jelenkori marxizmusban.

Életműve állandó törekvés arra, hogy felszínre hozza a marxista filozófia eredetiségének és sajátosságának jegyeit, s ugyanakkor ettől elválaszthatatlanul szakadatlan elhatárolódás a dogmatizmus eszméitől, amelyek Gramsci életének utolsó évtizedében a marxizmuson belül eluralkodtak. Azon kevesek közé tartozott, akik marxistaként már a harmincas évek végén meglátták a dogmatizmus torzító szerepét a marxista gondolkodásban.

Gramsci különös figyelmet fordít arra, hogy föltárja a marxista filozófiának mint a *praxis filozófiájának* alapvető vonásait. Ez az elnevezés nem véletlenszerű, nemcsak azt szolgálta, hogy kijátssza a fasiszta cenzúra szigorát, hanem a marxista filozófiának az eredeti forrásokkal megegyező értelmezését szolgálta. Az olasz gondolkodó itt elhatárolja magát a Plehanov-féle felfogástól, amely azonosította a marxista bölceletet a hagyományos materializmussal, „kissé felülvizsgált és javított formájában (a »dialektikával« javítva...)” s így elvezetett a marxizmus vulgarizálásához.

A marxista bölceletnek mint a gyakorlat filozófiájának eredetisége — Gramsci megállapítása szerint — abban áll, hogy képes volt meghaladni az anyag és a szellem közötti spekulatív ellentétet, azt az ellentétet, amelyben a Plehanov-féle irányzat a marxista filozófia sajátos viszonyítási rendszerét látta. Ez a gondolat áthatja az egész életművét, számos közleményében közvetlenül, megfogalmazottan vagy rejtetten benne van. Így például a marxista filozófiát jellemző új monizmusra hivatkozva félreérthetetlen világossággal megállapítja, mit is jelent ez a monizmus: „sem a materialista, sem az idealista monizmus-fogalmat, hanem az ellentétek azonosságát a konkrét történelmi aktusban, vagyis az emberi tevékenységet (történelemszellem) konkrétan, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy bizonyos szervezett (történetivé tett) »anyaggal«, az ember által átalakított természettel. A tett (gyakorlat, történés) filozófiája, de nem a »tisztá« tetté, hanem éppenséggel a »tisztátalan«, reális tetté, a szó legprofánabb, legvilágibb értelmében.”

Más szóval a marxista filozófia az emberi tevékenység természetében gyökerezik (innen ered elnevezése: a gyakorlat filozófiája), az ellentétek — anyag és szellem — elválaszthatatlan egysége a cselekvésben nyilvánul meg, mely nemcsak anyagi-átalakító tevékenységgel jár együtt, hanem a szellemi tevékenység különböző formáival is. Sokatmondó e tekintetben az, hogy Gramsci úgy jellemzi a gyakorlatot, mint az emberi akarat — a felépítmény — és a gazdasági struktúra közötti viszonyt, mint az akarat, a szellem és a gazdasági, átalakító tevékenység egységét.

A huszadik század marxista filozófiájáról állapította meg Gramsci, hogy „a valóságban még reprodukálódik a materializmusnak és az idealizmusnak az első Feuerbach-tézisben bírált kölcsönösen egyoldalú pozíciója, és mint akkor, bár magasabb fokon, most is szükséges a szintézis a gyakorlat filozófiájának egy magasabb fejlődési szakaszán”. Marx első Feuerbach-tézisében megfogalmazta azt a gondolatot, miszerint a régi materializmus korlátja az volt, hogy kizárta a valóság szférájából az emberi tevékenységet, a társadalmat. Az új materialista filozófiát arra a viszonyra kell alapozni, amely az ember gyakorlati tevékenysége és az érzéki dolgok valósága, az objektív világ között van. Marx szövege ily módon egy új monista filozófia kidolgozásának eszméjét veti fel, mely az emberi tevékenység sajátosságaira és objektív szerepére támaszkodik, ennek a természeti valósághoz való viszonyát is kifejezi, melyben az is bennefoglaltatik, hogy megváltozik az anyag és szellem közötti viszony, a filozófia hagyományos viszonyítási rendszere.

Mindez azt igazolja, hogy a marxista filozófia Gramsci-féle értelmezése teljes egészében összhangban van e bölcelet forrásaival, a Marx és Engels műveiben található felfogással, bár az olasz marxista nem ismerhette teljes egészében ezeket a munkákat.

A marxizmus mint a gyakorlat filozófiája másféleképpen materialista és dialektikus, mint az előző materialista és dialektikus filozófiák. A marxista filozófia azért igazán materialista és dialektikus, mert a társadalom mint alany és a természet mint tárgy közötti viszonyra, a gyakorlatra épít.

Gramscinál ennek az értelmezésnek számos implikációja van, ezek közül csupán kettőt említettünk meg. Az első arra vonatkozik, hogy a filozófia miként fogja föl az objektív valóságot annak az elméleti nyitásnak az alapján, amelyet a praxis a történelem minden szakaszában és pillanatában biztosít. Az objektív valóság megismerését a társadalom termékeként létező megismerő emberi szubjektum és a természet közötti viszony határozza meg. E megismerő tevékenységet nem lehet tehát kiragadni történelmi összefüggéseiből, s éppen ez a gondolat határozza el a Gramsci-féle magyarázatot a mechanikus materializmusra jellemző felfogástól.

A marxista filozófia az emberi tevékenység sokoldalú viszonyait és formáit a valóság, a lét objektív jellegére vezeti vissza. Gramsci — Engelsnek abból a megállapításából kiindulva, mely szerint a világ valóságos egysége anyagiságában van, s ezt a filozófia és a természettudományok hosszas fejlődése igazolja — leszögezte, hogy ez az engelsi formula „a helyes felfogás csíráját tartalmazza, mert az objektív valóság bizonyítása végett a történelemhez és az emberhez fordul.” Ennek alapján így folytatja: „Az »objektív« mindig »emberileg objektív« jelent, ami pontosan megfelelhet a »történelmileg szubjektívnek« [...] Az ember annyiban ismer meg objektív módon, amennyiben a megismerés az egész, egy egységes kulturális rendszerben *történetileg* egyesített emberi nem számára reális.” Gramsci, elhatárolva magát a metafizikus materializmusra jellemző dogmatizmustól, ezt a következtetést vonja le: „Az »objektív« fogalma a metafizikus materializmusban, úgy látszik, egy az emberen kívül is létező objektivitást kíván jelenteni; de amikor azt állítják, hogy akkor is létezne egy valóság, ha az ember nem volna, akkor vagy metaforát használnak, vagy a miszticizmus egy formájába esnek. A valóságot csak az emberhez való viszonyában ismerjük, s mert az ember történelmi levés, a megismerés és a valóság is levés, az objektivitás is levés stb.”

E rendkívül fontos szövegben benne van az a gondolat, hogy a valóság, a lét objektivitása mint a megismerés eleme nem fogható föl az emberen kívül, ami semmiképpen sem vonja kétségbe a valóság külsőlegességét és genetikai elsődlegességét a társadalomhoz, az emberhez viszonyítva. A pontosabb kifejezési mód mentesítette volna a Gramsci-szövegeket a téves értelmezések lehetőségétől. A Gramsci-féle elképzelés az objektív valóság eszméjét egyetlen létező tudományos területre, a gyakorlat területére összpontosítja, a tevékenységre, „amelynek révén az ember a technikán keresztül viszonyba lépve a természettel, megismeri ezt és uralkodik rajta”. Ebből következik az objektív megismerés kritériuma, az, hogy az emberi gyakorlat az egész emberi nem számára általános érvényű.

Ugyanilyen látószögből vizsgálja Gramsci az *anyag* filozófiai fogalmát is. Nem vezeti vissza ezt a kategóriát a különböző fizikai és kémiai tulajdonságokra, hanem „társadalmilag és történelmileg a termelés számára szervezett” valóságnak tartja, más szóval az anyag alapvető sajátosságának azt jelöli meg, hogy a gyakorlati-átalakító tevékenység tárgya. Így ír: „Világos, hogy a gyakorlat filozófiája nem foghatja fel az »anyagot« sem abban az értelemben, ahogyan a természettudományok (a fizika, vegytan, mechanika stb., amelynek az anyagról alkotott fogalmát történelmi fejlődésében kell regisztrálnunk és tanulmányoznunk), sem abban, ahogyan a különféle materialista metafizikák értelmezik. Az anyag különböző fizikai (vegyi, mechanikai stb.) tulajdonságait, amelyek összességükben az anyagot alkotják [...] tekintetbe vesszük, de csak amennyiben produktív »ökonómiai elemek« válnak. Az anyagot tehát nem mint olyant kell szemlélünk, hanem mint társadalmilag és történelmileg a termelés számára szervezettet, a természettudományt tehát mint lényegénél fogva történelmi kategóriát, emberi viszonyt.”

A marxista filozófia Gramsci-féle értékelésének másik fő implikációja az elmélet és a gyakorlat közötti egység értelmezésére vonatkozik. E tekintetben az első figyelemreméltó elem az, hogy visszaveri azt a dogmatikus és mechanista felfogást, amely az elméletet a gyakorlatnak, a társadalmi tevékenységnek alárendelt, azt kiegészítő szereppel ruhazza föl. Gramsci — teljesen megalapozott — véleménye szerint „a gyakorlat filozófiájának legújabb kifejtéseiben az elmélet és gyakorlat egysége fogalmának elmélyítése még kezdeti stádiumban van: még megvannak a mechanista felfogás maradványai, mivel úgy beszélnek az elméletről, mint a gyakorlat »kiegészítéséről«, »tartozékáról«, mint a gyakor-

lat szolgálójáról". Az elmélet ezzel szemben minden történelmi aktus szükségképpen alkotórésze, megvalósulása megköveteli a heterogén akaratok és célok homogenizálását, ami csak azonos felfogás (elmélet) alapján lehetséges. Ahhoz, hogy az elmélet és gyakorlat egysége megvalósuljon — a kettő végül is természeténél fogva különbözik egymástól —, az elméletet állandóan össze kell vetni a gyakorlattal és a gyakorlatot az elmélettel. Ez a konfrontáció ösztönzi, tökéletesíti vagy alakítja át a gyakorlatot, ez növeli hatékonyságát, s valósítja meg az elméletet. Az elmélet és a gyakorlat egysége — mutatott rá Gramsci — „kritikai aktus” (s ezzel elhatárolta magát a dogmatikus nézőponttól, amely apologetikus aktusnak tartotta ezt a kapcsolatot), „amelynek révén a gyakorlat racionálisnak és szükségszerűnek, vagy az elmélet realiztikusnak és racionálisnak bizonyul”, s ez azt jelenti, hogy fel kell tárnia, mennyiben szükségszerű a gyakorlat, s az elmélet mennyiben vezet adekvát megismeréshez.

Ki kell emelnünk, hogy Gramsci kitartóan védelmezte a marxista filozófia eredetiségét és az önmagával való sajátos azonosságát, a többi filozófiai áramlattal szembeni függetlenségét és különbözőségét, előfeltevéseinek és eszméinek homogeneitását s a termékeny igazságok felmutatásának képességét. Mindebben igazolva látta a marxista filozófia *forradalmi* jellegét.

Éppen ezért a legnagyobb mértékben egyetérthetünk ezzel a megállapítással: „Az ortodoxiát nem a gyakorlat filozófiájának egyik vagy másik követőjénél, nem az eredeti tantól idegen áramlatokhoz kötődő egyik vagy másik tendenciában kell keresnünk, hanem abban az alapvető gondolatban, hogy a gyakorlat filozófiája »elegendő önmagának«, rendelkezik minden alapelemmel nemcsak ahhoz, hogy kiépítsen egy totális és integrális világnézetet, megszerkessze a természettudományok totális filozófiáját és elméletét, hanem ahhoz is, hogy életre hívja a társadalom integrális gyakorlati szervezetét, azaz totális, integrális civilizációvá válják.”

A marxista filozófiának a gyakorlat bölcselteként történő Gramsci-féle látatása természetszerűleg körvonalazta a társadalmi determinizmusra vonatkozó értelmezést is. Ezen a területen is elhatárolja magát a mechanicista és dogmatikus tételektől, amelyeknek — mint tudjuk — a legártalmasabb következményei a társadalmi determinizmus körében jelentkeztek. Gramsci a mechanizmust jellemző egyoldalú gazdasági reduktívizmussal szembehelyezi a társadalmi viszonyok és jelenségek bonyolultságát, strukturális összetételük sokoldalúságát. Gramsci elutasítja azt a mechanicista tételt, amely a felépítményi jelenségeket s ezen belül a művelődést másodlagosnak tartja, s ezzel szemben mindezek szükségképpen szerepét hangsúlyozza minden társadalmi akcióban és folyamatban.

A társadalom bonyolultságát, a társadalmi viszonyok egészében jelentkező tagoltságát Gramsci a „történelmi blokk” fogalmával fejezte ki, s e kategóriának jelentős kihatásai vannak a Gramsci-életmű egészére. Egyfelől e fogalom az alap és a felépítmény tagolt egységére utal: „Az alap és felépítmény »történelmi blokkot« alkotnak, vagyis a felépítmény bonyolult, ellentmondásos és heterogén egésze a társadalmi termelési viszonyok egészének a tükröződései.” Másfelől a történelmi blokk fogalma magában foglalja a társadalom anyagi erőit is, ez utóbbiak — Gramsci kifejezésével — „jelentik a tartalmat s az ideológiák a formát; a tartalom és forma megkülönböztetése tisztán didaktikus: az anyagi erőket nem lehetne történelmileg megragadni forma nélkül, s az ideológiák anyagi erők nélkül egyéni gondolattekervények lennének.”

A Gramsci-féle felfogás ily módon meghaladta a társadalmi jelenségeket szigorúan csak alapra és felépítményre tagoló marxista osztályozást, nem vette figyelembe a különféle társadalmi kategóriákat, az anyagi tényezőket a társadalom működésében és fejlődésében, s a gazdaságot spekulatív módon a társadalmi létet uraló „titokzatos”, „természetfölötti” jegyekkel ruházta föl. Ezzel szemben Gramscinál a társadalom úgy jelentkezik, mint a gazdasági szerkezetnek, az általa meghatározott osztályoknak vagy anyagi erőknek, valamint a felépítménynek belső egymásba szerveződése. A fenti Gramsci-szöveg felszínre hozza a társadalmi erők és az ideológiák közötti kölcsönhatást, elválaszthatatlan egységüket, amelyen belül az ideológiák olyan mértékben „történelmileg szervezettek”, amilyen mértékben megfelelnek „bizonyos struktúráknak”, vagyis ekképpen „érvényességük »lélektani« érvényesség”, abban az értelemben, hogy „»szervezik« az embertömegeket, alakítják azt a tervnumot, amelyen az emberek mozognak, tudatára ébrednek helyzetüknek, harcolnak stb.”.

A társadalmi determinizmus ekképpen Gramscinál — akárcsak a marxizmus megteremtőinél — úgy jelentkezik, mint a társadalomegész minden alkotóeleme közötti elválaszthatatlan kölcsönhatás megnyilvánulása. Ebben a felfogásban a felépítmény szerepe ugyanolyan fontos, mint a gazdaságé. Ez az álláspont

ellentétben van a dogmatizmus felfogásával, amely bár kiemelte a felépítmény hatását, ezt mégis úgy képzelte el, hogy kivételesen, mellékesen, csak bizonyos társadalomfejlődési szakaszban — a forradalmak idején — mutatkozik meg sürí- tetten.

„El kell mélyítenünk a gyakorlat filozófiájában a felépítmények konkrét (történelmi) értékének fogalmát — írta Gramsci —, közelebb hozva azt a »történelmi blokk« [...] fogalmához. Ha az emberek a felépítmények területén ébrednek tudatára társadalmi helyzetüknek és feladataiknak, akkor ez azt jelenti, hogy alap és felépítmény között szükségszerű és vitális kapcsolat van.“ Amikor Gramsci aláhúzta az ideológiák szerepét — persze nem hagyta figyelmen kívül azt sem, hogy ez a kifejezés a „hamis tudat“-ot is fedheti —, az ideológiát úgy értelmezte, mint meghatározott eszmék rendszerét, a politikai harc eszközeit, s leginkább azt a tényt emelte ki, hogy az ideológia a politikai harcnak és gyakorlatnak s az ennek alapját alkotó osztályviszonyoknak szükségszerű eleme.

Mindez nyilvánvalóvá teszi, mennyire központi helyet foglal el a *történelmi blokk* fogalma Gramscinak a társadalmi determinizmusra vonatkozó felfogásában. Nem véletlen, hogy Gramsci a munkásosztály forradalmi akcióit is e kategóriával jellemezte, mely harcnak szerinte a kapitalizmusra jellemző történelmi blokkot a szocialista történelmi blokkal kell helyettesítenie. Maga a fogalom is arra készlet, hogy történelmileg közelítsük meg a forradalmi folyamatot, annak összetevőit, és hogy kellő figyelmet fordítsunk az alkotóelemek — a társadalmi erők, ideológiák — diszharmonijára, sajátos autonómiájára, annak érdekében, hogy megvalósuljon az új társadalmi tagoltság, az új társadalmi elemek közötti új kölcsönhatás.

Gramsci a társadalmi determinizmust globális determinizmusként értelmezte. Ez kiderül azzal a mechanicista értelmezéssel szemben megfogalmazott kritikájából, amely értelmezés a gazdaságnak a társadalomfejlődésben játszott meghatározó szerepére vonatkozó marxista tételt a termelőtechnikának a társadalomban és a történelemben megmutatkozó oksági funkciójaként fogta föl. Ebben az összefüggésben Gramsci rámutatott arra, hogy Marx számára „a gazdasági fejlődést anyagi feltételek határozzák meg, a feltételeket azonban sohasem korlátozzák pusztán »a technikai eszközök átalakulására«“. A mechanicista felfogás — Gramsci megállapítása szerint — összetéveszti a technikai eszközök fejlődését a gazdasági erők fejlődésével, tagadja a termelési viszonyok meghatározó szerepét, csupán az anyagi dolgokra fordítja figyelmét, nem pedig a társadalmi erőkre és viszonyokra, tehát nem az emberi jellegre, amely az anyagi dolgokban testet ölt.

A mechanicista látásmód azért vezet fatalizmushoz, mert a társadalmi szükségszerűség, a társadalmi törvények kérlelhetetlenségéből indul ki. Gramsci ezzel szemben elismeri a társadalmi törvények sajátos voltát a természeti törvényszerűséggel szemben, és kiemeli a társadalmi tevékenység bonyolultságát. Így feltételezi a változatos egybeesést a társadalmi erők szubjektív alkotórészei és a véletlen események között, mivel a társadalmi szükségszerűség mentes mindenféle automatizmustól a követelmények érvényesítésében, s mivel e követelmények megnyilvánulása csak ritkán vonja maga után az ok és okozat egyidejűségét.

Az alapnak a társadalmi determináltságon belül betöltött automatikus és engesztelhetetlen szerepét valló felfogás bírálataként megállapította, hogy „a struktúra fogalma, ha »spekulatív módon« fogjuk fel, bizonyára »rejtett istenné« lesz.“ A társadalmi törvények nem *könyörtelenek*, mivel a természeti törvényektől eltérően tendenciájellegük van. Gramsci hangoztatta, hogy a gazdasági törvények tendenciátörvények, „amelyek nem naturalisztikus értelemben, hanem »történelmi« értelemben vett törvények“, s úgy kapjuk meg őket, hogy „bizonyos számú elemet elszigetelünk, tehát mellőzzük az ellenük ható erőket“.

A társadalmi törvények tendenciájellege többek között megmagyarázza azt a tényt, hogy valamely objektív társadalmi szükségszerűség körvonalazódása még nem azonos annak kielégítésével, mivel a társadalmi szükségszerűségnek nincsenek gépies és közvetlen okozatai. A társadalmi törvények e sajátosságának megfelelően csak a társadalmi módosulások irányát lehet föltárni, azt a harcot, amelyet e törvények megkövetelnek, a benne részt vevő társadalmi erőket, de az okozatok megvalósulásának ütemét, az anyagiasodásuk időtartamát nem.

Gramsci műve halála után negyven évvel is mély, bátor és következetes marxista gondolkodásra ösztönöz, a társadalmi gyakorlatot érintő legidősebb problémák felé való kitérülésére, a legvitatottabb kérdések közvetlen vonatkozásainak vizsgálatára, olyan gondolkodásra, amely mentes a szentenciáktól, s éppen ezért új kutatásokra, az elmélet tökéletesítésére buzdít.

Balázs Sándor fordítása